

ДЕРЖАВНІ АГРАРНІ ГОСПОДАРСТВА В УМОВАХ РИНКОВОЇ МОДЕЛІ ВІДТВОРЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ

PUBLIC AGRICULTURAL SECTOR IN A MARKET MODEL REPRODUCTION OF LAND RESOURCES

Михайло ЩУРИК,
доктор економічних наук,
Івано-Франківський університет права
ім. Короля Данила Галицького

Mykhaylo SHCHURYK,
Doctor of Economics,
Ivano-Frankivsk University
of Law of King Danylo Galician

Досліджено ретроспективу розвитку державних сільськогосподарських підприємств у Карпатському макрорегіоні. Проаналізовано кількісний і якісний стан державних агрогосподарств у зв'язку із запровадженням ринкової моделі господарювання. Наведено основні причини, які унеможливають і заперечують потребу відтворення сільськогосподарських підприємств. Обґрунтовано потребу створення нових підприємств державної форми власності. Запропоновано засади і механізми формування таких агрогосподарств. Пропонується перелік економічних, екологічних і соціальних переваг у зв'язку зі створенням державних аграрних господарств. Переконаливо доводиться, що саме державні агрогосподарства найкраще можуть забезпечити розв'язання соціального пакету проблем на селі. Зазначається, що не форма власності забезпечує належну організацію сільськогосподарського виробництва, використання земельних ресурсів, а ефективне господарювання, професіоналізм кадрів, мотивація до праці. Завдяки створенню державних агрогосподарств на ринку аграрної продукції з'явиться реальний конкурент, здатний здійснити інтервенцію сільськогосподарської продукції.

The retrospective of development of state farms in Carpathian macroregion is investigated. Analysis of the quantitative and qualitative state of government agricultural farms due to the introduction of the market economy model is carried out. The main reasons that make it impossible and object the need to renovate agricultural enterprises are revealed. The necessity to create new state-owned enterprises is founded. The principles and mechanisms of such agricultural farms' forming are suggested. The set of the economic, social and environmental advantages due to creation of state farms is given. It is proved that the very state farms can solve social problems in rural areas the best way. It is worth noting that it is not the ownership that ensure good manufacturing organization of agricultural production and land use, but the effective management, professionalism of staff, motivation to work. Owing to the creation of state farms in the agricultural market we will have a real competitor that will be able to perform agricultural intervention.

Запровадження атрофованої ринкової моделі в аграрний сектор України призвело до знищення та практично повного припинення діяльності державних сільськогосподарських підприємств. Підприємства інших форм власності не можуть у достатній мірі вирішити економічні, екологічні і соціальні завдання на селі, забезпечити високоєфективне відтворення земельних ресурсів. Ліквідація агрогосподарств державної форми власності слід вважати стратегічною помилкою організації сільськогосподарської діяльності.

Дискусії, котрі вже тривалий час тривають серед науковців, практичних працівників, державних і бізнесових структур, громадськості засвідчують, що тотальне знищення державних сільськогосподарських підприємств, недооцінка їх ролі і значення в умовах ринкової моделі господарювання була і є стратегічною помилкою. Під впливом одномоментної вигоди й особистих зацікавленостей інтересів розбазарюються землі, особливо в приміських зонах, в яких кількість державних земель зведено до мінімуму, що ставить під загрозу не тільки розвиток населених пунктів та їх інфраструктуру, а також національну безпеку України [1, с. 71].

Запровадження ринкових методів організації сільськогосподарського виробництва в аграрному секторі призвело до штучної недооцінки ролі і участі в цьому процесі держави. Провідники трансформації економічних процесів в АПК часто у категоричній формі заперечували участь у цих процесах держави. Ринок, на їхнє переконання, самостійно повинен розв'язати проблеми, які періодично можуть виникати в аграрному секторі. Однак нині не враховується, що ринок за своєю природою є провальним через зчогочасність **його інтересу**. У таких випадках на допомогу ринку приходить держава [2, с. 13]. Таким чином, без держави вирішити проблеми, котрі періодично виникають у ринковій моделі господарювання, часто стає неможливо. Більше того,

сільськогосподарське підприємство незалежно від форми власності є продуктом державотворення. До уваги слід узяти й те, що сільськогосподарське виробництво значною мірою залежить від природно-кліматичних умов, що підвищує ризики, які часто забезпечуються державою, оскільки приватного капіталу часто не вистачає для подолання наслідків природних катаклізмів.

Дослідження багатьох науковців засвідчують, що приватне землеволодіння в АПК не можна організувати на засадах приватизації, які властиві для багатьох сфер національної економіки. Принциповим моментом є обмеження права приватної власності на землях сільськогосподарського призначення, котрі являють собою не тільки основу продовольчої безпеки країни, а й чи не найвирішальніший чинник виживання сільського населення, яке найбільш болісно переживає трансформаційні процеси [3, с. 43]. До уваги слід узяти те, що приватизаційні процеси в сільському господарстві в Карпатському макрорегіоні спричинили до загострення соціальних негараздів селян та збагачення окремих осіб. В цілому в аграрному секторі розформування державних і колективних господарств у зв'язку з переходом на ринкові засади господарювання не забезпечило прориву в економічному, соціальному, екологічному, національному, культурному розвитку. Нині очевидним постає, що засади розвитку АПК, які були запозичені вітчизняним аграрним сектором, слід вважати помилковими, недостатньо дієвими. Твердження про те, що приватна власність на землю є необхідною умовою виведення сільського господарства з кризи, – досить сумнівне і неоднозначне. Щоб користуватися, не обов'язково володіти. Відомий англійський економіст і філософ Дж. С. Міль вважав, що земля є не товаром, а засобом виробництва і має бути однаково доступною для всіх [4, с. 6]. Означене з усією очевидністю свідчить про потребу перегляду засад організації сільськогосподарських підприємств, включно державних.

Мета дослідження. Обґрунтувати потребу та запропонувати механізм організації і розвитку державних сільськогосподарських підприємств у Карпатському макрорегіоні.

Нинішній стан розвитку сільськогосподарського сектора в Україні засвідчує, що ринкові засади організації відтворювального процесу не принесли очікуваних позитивних результатів. Економічні показники господарювання не можуть досягти рівня 90-х років минулого століття. Значно загострились соціальні проблеми сільських мешканців, зросло безробіття, бідність, знищена побутова і культурна інфраструктура тощо. Крім того, в абсолютній своїй більшості зруйнована матеріально-технічна база, земельні аграрні фонди колишніх сільськогосподарських підприємств. В аграрному секторі нині домінує дрібноземелля, відсталі технології використання, збереження та охорони сільськогосподарських угідь. Сьогодні відсутні чіткі орієнтири, стратегія організації аграрної галузі. Вперше за результатом роздержавлення, паювання і приватизації появились не задіяні землі, що існують вже десять років. Мова йде передусім про сільськогосподарські землі Карпатського макрорегіону, який, як відомо, відноситься до групи малоземельних. Землі, особливо сільськогосподарські, як засвідчує аналіз історичної ретроспективи, завжди цінувались селянином. Земля вважалася найбільш цінним багатством, мірилом влади, шани, поваги в суспільстві. Зрозуміло, що чинні засади організації земельного господарства в макрорегіоні потребують наукової оцінки, пошуку нових шляхів відтворення земельних ресурсів, які би відповідали вимогам і критеріям сьогодення. Слід чітко й недвозначно вибудувати архітектоніку сучасного розвитку аграрного сектора, включаючи використання й охорону сільськогосподарських земель.

Практика організації сільськогосподарського виробництва у високорозвинених європейських країнах свідчить, що ключовою ланкою успішної діяльності аграрного сектора є не форма власності, в тому числі приватна, а рівень організації підприємницької діяльності. Саме підприємством забезпечується належний, високоефективний обробіток і догляд земельного фонду, його покращення та охорона. Не дрібні господарства населення, а організовані професійні сільськогосподарські підприємства вирішують належним чином завдання продовольчого забезпечення країни, збереження та охорони земельного фонду. *The practice of agricultural industry in highly developed European countries shows that a key element in successful activity of the agricultural sector is not ownership, including the private one, but the level of entrepreneurial activity. It is the enterprise that provides appropriate, highly-efficient cultivation and care of the land fund, as well as improvement and security. Not small farms and agricultural enterprises, but organized professional enterprises resolve properly the task of food security of the country, conservation and protection of land fund.*

Забезпечення саме таких засад розвитку агрогосподарств в умовах сьогодення потребує посилення безпосередньої участі в цих процесах державних органів влади, місцевого самоврядування. У ситуації крайньої нерівності різних агроінвесторів, особливої вразливості середніх і малих сільгоспвиробників, коли йдеться про фінансові можливості, доступ до ринків, кредитних ресурсів, технологій, надзвичайної ваги набуває регуляторна роль держави. Вона має сформувати сильну систему відповідальної землевласності і землекористування [5].

При цьому особливо важлива роль і участь має бути відведена державним агрогосподарствам, які виступають гарантом належного розв'язання передусім соціальних проблем на селі.

Ретроспективні дослідження засвідчують, що руйнування сільськогосподарських підприємств в Україні в процесі запровадження ринкової моделі господарювання не було випадковим. В країні штучно нав'язувалася думка (причому на найвищому державному управлінському рівні, включаючи, на жаль окремих учених-економістів), що ринкова модель, яка покладається в основу економічного розвитку АПК, буде успішною, дієвою лише завдяки відстороненню держави від процесів організації земельного господарства, від регуляторної діяльності. Панацеєю належної організації аграрного сектора, включаючи земельне господарство, на думку реформаторів, є виключно приватні господарства. Підприємства державної форми власності (у переважній більшості це були радгоспи), на їхнє переоконання, гальмують, унеможливають успішне відтворення земельного фонду, оскільки ними централізовано керує держава. Саме тому в Україні за 2002-2012 рр. мало місце різке зменшення державних аграрних підприємств (табл. 1).

Як видно з даних табл. 1, в Україні за десять років сформувалась чітко встановлена тенденція до зменшення кількості діючих господарюючих суб'єктів у сільському господарстві. Оцінювати негативно зазначені зміни не слід, оскільки процес формування сільськогосподарських підприємств, як правило, є тривалим і суперечливим. Значна кількість агроформувань банкрутує, об'єднується, укрупнюється, припиняє свою діяльність тощо.

Офіційні статистичні дані дають можливість також стверджувати, що найбільше агрогосподарств в Україні представлено фермерськими агроформуваннями, господарськими товариствами та приватними підприємствами. За 2002-2012 рр. їх кількість не зазнала суттєвого зменшення. Натомість питома вага державних підприємств і виробничих кооперативів різко знизилась (табл. 2).

Аналіз засвідчує, що земельна та аграрна реформи в досліджуваному макрорегіоні не створили передумов розвитку нових сільськогосподарських підприємств замість колгоспів. Натомість широке поширення одержали господарства населення. За офіційними даними державної статистики, нині у підпорядкуванні й власності домогосподарств макрорегіону перебуває понад 70%

Таблиця 1. Кількість діючих господарюючих суб'єктів у сільському господарстві [6] (на 1 липня: одиниць)

	2002	2005	2009	2010	2011	2012
Усього	61178	57877	57152	56493	56133	55866
Господарські товариства	9337	7900	7819	7769	7757	8121
Приватні підприємства	4116	4123	4333	4243	4140	4183
Виробничі кооперативи	2111	1521	1001	952	905	856
Фермерські господарства	43042	42447	42101	41726	41488	40732
Державні підприємства	570	386	345	322	311	295
Підприємства інших форм господарювання	2002	1500	1553	1481	1532	1680

Таблиця 2. Питома вага господарюючих суб'єктів у сільському господарстві [6] (у % до загальної кількості, станом на 1 липня)

	2002	2005	2009	2010	2011	2012
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Господарські товариства	15,3	13,7	13,7	13,8	13,8	14,5
Приватні підприємства	6,7	7,1	7,6	7,5	7,4	7,5
Виробничі кооперативи	3,4	2,6	1,7	1,7	1,6	1,6
Фермерські господарства	70,4	73,3	73,7	73,8	73,9	72,9
Державні підприємства	0,9	0,7	0,6	0,6	0,6	0,5
Підприємства інших форм господарювання	3,3	2,6	2,7	2,6	2,7	3,0

площі усіх сільськогосподарських угідь, що складає 1870,9 тис. га. В структурі земельного фонду 1173,0 тис. га складає рілля (63 %). Всі інші види угідь становлять, відповідно, лише 27 %. Державні аграрні господарства мають у підпорядкуванні лише 50,0 тис. га сільськогосподарських угідь. Їх кількість за період 1991-2013 рр. зменшилась більше як у 10 разів. Аналогічна тенденція спостерігається з динамікою кількості виробничих кооперативів.

Недооцінювання розвитку державних і кооперативних сільськогосподарських підприємств у Карпатському макрорегіоні пояснюється адекватною державною політикою розвитку аграрного сектора. Задекларувавши рівноправність усіх форм власності, всіх учасників господарювання в сільському господарстві, провладний чиновник надає перевагу підприємствам приватної форми власності, дрібному приватному землеволодінню, яке, як засвідчують результати досліджень, не завжди забезпечує успішне вирішення соціально-економічних завдань усього суспільства, всіх громадян країни.

Приватне господарювання та землеволодіння призвели не тільки до занепаду та знищення сільськогосподарських підприємств державної форми власності, а також колективних агроформувань, а й до швидкого поширення на селі безробіття, появи верстви бідних селян, зростання аморальності й бездуховності серед молоді, занепаду сільської інфраструктури тощо. При цьому слід зазначити, що саме державні й кооперативні агропідприємства забезпечували на селі належне розв'язання соціально-економічних завдань, соціальний захист місцевого населення. *Private economy management and landowning has led not only to the decline and destruction of agricultural state-owned enterprises and collective farm groups, but also to the rapid spread of unemployment in rural areas, the appearance of layers of poor farmers, growing of immorality and lack of spirituality among young people, the decline of rural infrastructure, etc. To conclude, it should be noted that the very state and cooperative farms once provided the village with proper solution of socio-economic problems, social welfare of local people.*

Не ідеалізуючи держгоспи і кооперативи як агроформування, діяльність яких покликана, передусім забезпечувати потреби селянина, а не ринку, ми все ж таки твердо переконані, що нині нагальною є потреба відновлення їх функціонування та розвитку. Означене пояснюється тим, що за інших умов організації сільськогосподарського виробництва сільські мешканці продовжуватимуть залишатися соціально незахищеними.

Втім, формування державних сільськогосподарських підприємств слід забезпечити на якісно нових теоретичних і методологічно-практичних засадах. Передусім, це стосується децентралізації управління, надання більш широких прав самостійно вирішувати не лише економічні, а й соціальні, екологічні та інші завдання розвитку. Механізм формування таких агрогосподарств повинен полати штучно сформований стереотип, що державні сільськогосподарські підприємства за можливостями організації сільськогосподарського виробництва є відсталими, консервативними, недостатньо мотивованими. Однак, як засвідчують наші дослідження, це далеко не так. Захід говорив усім країнам, що нова економічна система принесе безпрецедентний розквіт. Натомість вона принесла безпрецедентну бідність: для більшості населення ринкова економіка виявилася в багатьох випадках навіть гіршою, ніж проповідували комуністичні лідери [7, с. 6]. Складність полягає в тому, що нині в Україні практично відсутнім залишається концепт відродження державних агрогосподарств, які би зуміли соціально захистити селян. Діюча чиновницько-бюрократична управлінська вертикаль все робить для подальшої дискредитації підприємств державної форми власності, оскільки значна кількість чиновників усіх рівнів самі або через підставних осіб мають у приватному володінні сільськогосподарські угіддя.

Завдяки володінню аграрними землями ними безкоштовно присвоюється земельна рента. Таким чином, як засвідчують результати наших досліджень, реорганізація на нових засадах та формування державних сільськогосподарських підприємств потребує очищення влади, люстрації чиновників. Тільки за таких умов можна буде вести мову про повноцінний розвиток в сільському господарстві підприємств державної форми власності.

Особливо важливим у контексті організації належного функціонування державних агрогосподарств є забезпечення новітніх засад їх розвитку та підбір кадрів. Мова йде не лише про подолання надмірної централізації управління вищестоящими державними органами, а й про гармонізацію його до вимог і особливостей ринкової моделі господарювання. Державні сільськогосподарські підприємства повинні мати можливість самостійно приймати рішення, котрі стосуються вирішення економічних, соціальних та екологічних завдань розвитку. Умови і механізм прийняття ними управлінських рішень має бути суттєво змінено, що дасть можливість підвищити ефективність господарювання, суттєво посилити участь держави на ринку сільськогосподарської продукції, подолати монополізм підприємств недержавної форми власності, котрий нині спостерігається в Україні. Експерти, проаналізувавши економічні реформи багатьох країн (і розвинутих, і тих, які розвиваються), дійшли нетривіального і неочікуваного висновку, який суперечить постулатам ринкового фундаменталізму: швидкий і ефективний розвиток слід безпосередньо пов'язувати з наявністю великої частки державного сектору у країні, тоді як економічні «провали» – навпаки – з його відсутністю або незначним розміром [8, с. 42]. Означене ще раз переконливо свідчить про потребу більш широкої імплементації у сільськогосподарську сферу підприємств державної форми власності.

Важливим заходом на шляху становлення нових державних сільськогосподарських підприємств постає кадрове забезпечення. Насамперед це стосується дирекції, керівників найважливіших підрозділів, спеціалістів тощо. Ретроспективні дослідження засвідчують, що в колишніх державних господарствах їх діяльність суворо регламентувалась вищестоящими відомчими структурами, що позбавляло ініціативи. Нові засади організації держгоспів, на наше переконання, повинні унеможливити такі пороки та всіляко сприяти ініціативності, креативності усіх кадрів, які задіяні на сільськогосподарському підприємстві. Відсутність креативних навиків управлінської діяльності, недостатні організаторські здібності, низький рівень професіоналізму, як правило, не забезпечують належного функціонування не лише державних, а й недержавних агрогосподарств. Кадри в загальному ланцюгу діяльності сільськогосподарських підприємств є наріжним каменем у процесі забезпечення належної їх діяльності. Це аксіома, без усвідомлення якої агрогосподарства не зможуть забезпечити належне вирішення соціально-економічних завдань. Створення агрогосподарств державної форми власності дасть змогу вирішити ще одну досить значущу проблему – забезпечити соціальний захист селян і розвиток сільських територій, оскільки запровадження ринкової моделі в процесі відтворення земельних ресурсів призвело до погіршення життя селян та занепаду соціальної інфраструктури. Підприємства недержавної форми власності аграрного сектора, як правило, ігнорують вимоги вкладання коштів на облаштування сільських територій та власне для потреб належного розвитку людини. Без забезпечення належного рівня життя, розвитку селянина, розв'язання завдань, які покладаються на аграрну сферу, з часом стане неможливим. З цього приводу Ф. Факуяма стверджує, що серед форм економічної діяльності навряд чи існує така, в якій можна було б обійтися без соціальної взаємодії [9, с. 19]. Створення державних сільськогосподарських підприємств у вітчизняному аграрному секторі дасть можливість напрямку реалізувати державну соціальну політику на селі, оскільки державні органи

згідно з положеннями статей Конституції України зобов'язані забезпечити соціальний захист громадян.

Збільшення кількості державних агроформувань дасть можливість також поліпшити використання, збереження та охорону земель сільськогосподарського призначення, структурувати землеволодіння та землекористування відповідно до критеріїв і вимог ринкової моделі господарювання. Відомо, що земельна реформа в сільському господарстві призвела до надмірної подібності земельного фонду колишніх сільськогосподарських підприємств, поділу його на земельні паї. Через незадовільне забезпечення матеріальними, фінансовими, трудовими ресурсами абсолютна більшість господарств населення не може належним чином організувати їх використання та охорону, окремі земельні ділянки не використовуються взагалі. Створення нових державних агрогосподарств дасть можливість залучити не задіяні (покинуті) земельні площі у земельний фонд державних підприємств через оренду або шляхом викупу. Таким чином можна буде вирішити завдання раціональної задіяності земельних угідь, покращити їх використання, збереження та охорону відповідно до вимог сучасної аграрної науки. Крім того, зменшаться навантаження на державні інституції, котрі вирішують завдання соціального захисту сільських мешканців.

ВИСНОВКИ

Земельна та аграрна реформи у вітчизняному сільськогосподарському секторі економіки, котрі спрямовувались на запровадження ринкової моделі господарювання, призвели до радикальних змін у процесах відтворення земельних ресурсів. За їх результатами земельні фонди колишніх агрогосподарств (колгоспів і радгоспів) було розподілено серед нових власників і користувачів земель. Нині в аграрному секторі домінує дрібноземелля, оскільки значна частина сільськогосподарських угідь перебуває у підпорядкуванні господарств населення. Серед аграрних підприємств найбільше поширення одержали фермерські і приватні господарства, господарські товариства тощо. Натомість державні та кооперативні агрогосподарства не набули достатнього поширення і розвитку. З кожним роком їх кількість зменшується. Аналіз засвідчує, що основними причинами несприйняття в Україні зазначених агроформувань є штучне, без достатнього наукового обґрунтування твердження «реформаторів» про те, що державні й колективні сільськогосподарські підприємства не можуть ефективно господарювати (включаючи використання та охорону сільськогосподарських угідь) в умовах ринкової моделі. Це при тому, що вітчизняним законодавством встановлено рівноправність усіх господарюючих суб'єктів. За роки проведення реформ, незважаючи на задекларовану законодавчу рівність, перевага в розвитку агрогосподарств надається, як правило, підприємствам недержавної (приватної) власності. Передусім це стосується аграрної сфери Карпатського макрорегіону, в якому понад 2/3 сільськогосподарських угідь перебуває у власності та користуванні домогосподарств і фермерів.

Радикальні зміни у структурі сільськогосподарських підприємств, як свідчать результати досліджень, не можна однозначно оцінити позитивно. Безкоштовна роздача земель, надмірне подібнення земельних ділянок та розвиток фермерства не забезпечили високих економічних результатів використання та охорони сільськогосподарських земель (зокрема в аграрному секторі Карпатського макрорегіону). За результатами реформування на селі значно загострились соціальні негаразди. Насамперед це стосується зростання безробіття, бідності, депопуляційних процесів, практично повної втрати соціального захисту селян тощо. Звісно, що на таких засадах подальший розвиток аграрної сфери, включаючи відтворення земельних ресурсів, не є доцільним. Потрібні рішучі зміни. І в першу чергу – це створення й розвитку соціоекологоорієнтованих сільськогосподарських підприємств, якими є державні та кооперативні господарства.

Radical changes in the structure of farms, as the results of research conform, cannot be unambiguously evaluated positively. Free distribution of lands, excessive division of lands, farming have not ensured, particularly in the agricultural sector of the Carpathian macroregion, high economic performance of use and protection of agricultural lands. In addition the results of the reforms have intensified social problems. This primarily concerns an increase in unemployment, poverty and depopulation processes. Of course, on such basis, the further development of the agricultural sector, including the reproduction of land, is inappropriate. We need drastic changes. First of all, it concerns the creation and development of socially and environmentally oriented agricultural enterprises, which are the state and cooperative farms.

Завдяки їх поширенню та розвитку вдасться розв'язати насамперед соціальні проблеми села та сільських територій. Мова йде про створення робочих місць, зменшення безробіття, матеріальне забезпечення селян через приєднання земельних паїв тих господарств населення, котрі не в змозі забезпечити належне відтворення земельних ділянок до складу земельного фонду державних господарств. Створення державних агрогосподарств дасть можливість за допомогою державної аграрної політики подолати монополізм підприємств недержавної форми власності.

Успішна діяльність новостворених сільгоспідприємств державної форми власності буде можливою завдяки децентралізації управління діяльністю, розширенню прав, а також належного підбору управлінських кадрів і спеціалістів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шарій Г. Концепція фінансово-управлінської інфраструктури ринку земель / Г. Шарій, Ю. Микитенко // Економіка АПК. – 2011. – № 8. – С. 71-75.
2. Пахомов Ю. Біфуркаційний стан світосистемного ядра напередодні зміни світових лідерів / Ю. Пахомов // Економіка України. – 2008. – № 4. – С. 9-14.
3. Голян В. А. Інституціональне середовище водокористування: сучасний стан та механізми вдосконалення: монографія / В. А. Голян. – Луцьк : Твердиня, 2009. – 592 с.
4. Оскольський В. Раціональне природокористування – важлива умова ноосферного розвитку України / В. Оскольський // Економіка України. – 2011. – № 11. – С. 4-13.
5. Попова О. Агроінвестиції та доступ до землі: загострення суперечливостей / О. Попова // Дзеркало тижня. – 2011. – № 11.
6. Статистичний збірник. Сільське господарство України. 2012 рік. Відп. за випуск О. Прокопенко / Державна служба статистики України. – К. : 2012. – 517 с.
7. Стиглиц Дж. Куди ведуть реформи? (К десятиліттю начала переходных процессов) / Дж. Стиглиц // Вопросы экономики. – 1999. – № 1. – С. 6.
8. Кіндзерський Ю. Імператив використання державного сектору в модернізації економіки / Ю. Кіндзерський // Економіка України. – 2013. – № 12. – С. 40-52.
9. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и пути к производству. М., ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак». – 2004. – С. 19.

REFERENCES

1. Shariy H., Mykytenko Yu. Kontseptsiya finansovo-upravlin's'koyi infrastruktury rynku zemel' [The concept of financial and administrative infrastructure of the land market]. *Ekonomika APK*, 2011, no. 8, pp. 71-75 [in Ukrainian].
2. Pakhomov Yu. Bifurkatsiynny stan svitosystemnoho yadra naperedodni zminy svitovykh lideriv [Bifurcation condition of world and system core on the eve of change of leaders]. *Ekonomika Ukrainy*, 2008, no. 4, pp. 9-14 [in Ukrainian].
3. Holyan V.A. Instytutsional'ne seredovyshche vodokorystuvannya: suchasnyy stan ta mekhanizmy vdoskonalennya [The institutional environment of water using: current state and mechanisms of improvement]. *Luts'k, Tverdnyia*, 2009, 592 p. [in Ukrainian].
4. Oskol's'kyi V. Ratsional'ne pryrodokorystuvannya – vazhlyva umova noosfernoho rozvytku Ukrainy [Rational nature using – an important condition of noosphere development of Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy*, 2011, no. 11, pp. 4-13 [in Ukrainian].
5. Popova O. Ahroinvestytsiyi ta dostup do zemli: zahostrennya superechlyvostey [Agricultural investments and access to land: sharpening of contradictions]. *Dzerkalo tyzhnya*, 2011, no. 11 [in Ukrainian].
6. Prokopenko O. Statystychnyy zbirnyk. Sil's'ke hospodarstvo Ukrainy [Statistical volume. Agriculture of Ukraine]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*, Kyi, 2012, 517 p. [in Ukrainian].
7. Styhlyts Dzh. Kuda vedut reformy? [Where do reforms lead?]. *Voprosy ekonomiki*, 1999, no. 1, p. 6. [in Russian].
8. Kindzerskyi Yu. Imperatyv vykorystannya derzhavnogo sektoru v modernizatsiyi ekonomiky [Imperative of use of public sector within modernization of the economy]. *Ekonomika Ukrainy*, 2013, no. 12, pp. 40-52 [in Ukrainian].
9. Fukuyama F. Doverie: sotsyal'nye dobrodeteli i puti k proizvodnuyu [Trust: the social virtues and the path to the production]. *Moscow, OOO "Izdatel'stvo AST", ZAONPP "Ermak"*, 2004, 19 p. [in Russian].